

קווים לדמותו של הרב אלימלך בר-שאוּל ולממד החינוכי בהגותו ובפסיקתו

חיים ביאליק

מבוא

מטרתו של מאמר זה לחקור את אישיותו המיוחדת של הרב אלימלך בר-שאוּל (להלן – הרב). הרב היה מנהיג, פוסק ואישיות חינוכית ממדרגה ראשונה בדורו, והניח לדורות משנה משמעותית. נולד ערב מלחמת העולם הראשונה, בשנת תרע"ג (1913), ונפטר בשנת תשכ"ה (1965). המאמר מתפרסם לרגל מלאות 50 שנה לפטירתו.

בימי בגרותו ופעולתו הציבורית התמודד עם ישראל עם השואה, עם שיבת ציון, עם תקומת המדינה, עם שיממון רוחני ועם חילוניות. הציבור הכללי, ובפרט הנוער הצעיר שגדל על ערכי הציונות תוך מחויבות לחיי תורה ומצוות, היה באבדן דרך, כצאן ללא רועה. המאמר ישתדל להראות שבמקום זה מילא הרב מקום של פוסק, מנהיג ואיש חינוך מרכזי וייחודי. השפעתו לא הצטמצמה לדורו בלבד, אלא הוא הניח תשתית לפריצה הגדולה בחינוך הנוער לדורות, וזאת בזכות פועלו, תלמידיו שלהם העניק עולם רוחני מוצק וכתביו הייחודיים.

הפרק הראשון נועד לתאר את הרקע לדמותו של הרב. רקע זה חשוב כדי להבין את עצמת אישיותו ודרך זאת לנתח את מכתביו וכתביו, כפי שיודגם במהלך המאמר.

הפרק השני מתייחס לתשובות הרב סביב נושא הצניעות. תשובות אילו רוכזו בספר "קדושים תהיו" ורובן מופנות לבני נוער. תחילת הפרק תתמקד בתשובה אחת ותנתח אותה באריכות, תוך העלאת יסודות שונים בתשובת הרב כדוגמה לעושר הטמון בכל מילה ומילה בדבריו. בהמשך תובאנה תשובות נוספות ויוצגו עקרונות נוספים וחוזרים.

הפרק השלישי יתמקד בגישת הרב לנושא היחס ללימוד דברי חז"ל. לא ייערך דיון בסוגיה הרחבה של דרכי לימוד חז"ל באופן כללי, אלא יוצג לקט מספרי הרב המדגים את אופן ההתייחסות שלו לאורך כתביו, תוך ניסיון לבנות משנה סדורה עבורנו.

בפרק הרביעי תוצג התייחסות הרב לדרכי השפעה. נושא זה נראה מרכזי בדרכו של הרב כמנהיג, כרב עיר וכפוסק, ודרכו ניתן לעמוד על מרכיב מרכזי מאישיותו. בנוסף, למי שעוסק בחינוך במסגרות שונות ומגדל משפחה, תחום זה נותן תובנות מעשיות וחשובות לחיים.

בפרק האחרון לוקטו נושאים שונים שהרב עוסק בהם בכתביו, כדי להראות את גישת הרב לתחומים רבים ומגוונים. כמו כן יוצג במסגרת המאמר, בקיצור בלבד, מצב הנוער והציבור בכלל בתקופת הרב.

ד"ר גבריאל ח' כהן, שזכה להיות תקופה מכובדת במחיצתו של בעל ה"שרידי-אש", רבי יחיאל יעקב ויינברג, ואף לסעוד אותו בימיו האחרונים, כותב במאמר שפרסם ב"ד בתגובה על ספר שיצא על ה"שרידי אש":

...עוברים לנגד עיני כל המפגשים הרבים עם הגריי"ו,¹ ואני שומע הדים של כל השיחות התורניות והקהילתיות שהייתי עד להן. במסגרת ספר מדעי מתרכזים בכירורים לפי טבע הדברים מסביב לנקודות ספציפיות הקשורות למהלך חייו, לסדר עבודתו ולדעות שהשמיע לגבי ענייני דיומא. אך מרוב פיצול בנושאים בודדים נעלמות במידה מסוימת האישיות הכוללת בעלת העוצמה התורנית והאנושית האדירה. איש שכולו תורה, המתייסר בעולמות עליונים של אמונה על גורלו של עם ישראל, סבלותיו וציפיותיו.

רק מי שהכיר גדולי ישראל אמיתיים יכול להבין את התחושה שיש בקרבתם, כשעוצמה רוחנית ולהט נפגשים וממלאים את כל הסביבה...²

הנחה זו עמדה בבסיס העיון, בחרדת קודש, בדברי הרב בר-שאול. ברור שאי אפשר לרדת לעומק עצמות אישיותו מבלי להכירו באופן אישי, אך מתוך לימוד תורתו, הפרוסה על מרחבי התורה השונים, ומתוך עיון במאמרים שנכתבו עליו, בין בעטם של כאלה שהכירוהו ובין של כאלה שחיו בתקופתו, וכן מתוך לימוד קורות חייו, ניתן לראות שאישיותו היא רבת ענפים ומשלבת בין פסיקת הלכה להנהגה וחינוך.

לסיום המבוא יובאו דברי ד"ר אבינועם רוזנק, במאמר על "השיקול החינוכי והכתיבה ההלכתית", ששימשו מקור הראיה לכתיבת המאמר. הדברים אמורים ברב חיים דוד הלוי זצ"ל הידוע לכל לומד, אפילו בבית הספר היסודי, בשל ספרו "קיצור שולחן ערוך – מקור חיים", שכתב רבות בעניינים שונים. בתחום ההלכה מפורסם ספרו "מקור חיים השלם" וקיצורו הנוכח, וכן ספרי השו"ת "עשה לך רב" ועוד. כמו כן עסק הרב הלוי בעניינים רבים ומגוונים וחיבר בין מחשבה להלכה, בין פסיקה להנהגה וחינוך. רוזנק מסיים את מאמרו במילים הבאות:

...ההנחה המובלעת במאמרי היא, שפוסק אינו יושב בדיון רק כאיש משפט, אלא גם – אם לא בעיקר – כאיש חינוך. מטרת הפוסק אינה להגיע אל האמת המשפטית כשלעצמה אלא להגיע אל האמת ההלכתית האמורה להביא את קהל עדתו ממצב מצוי אל מצב שהוא רואה כרצוי מבחינה ערכית, מבחינה רוחנית ומבחינה תרבותית... מעתה צריכים אנו גם לבחון שאלות כגון: כיצד מבין הפוסק את עולמו ומצבו הרוחני של השואל? כיצד מעוצבת הפסיקה לאור תובנה זו, מהי ההשקפה החינוכית של הפוסק וכיצד היא מעצבת את תשובתו? מהם היעדים החינוכיים המובעים בתשובה, והאם אלה חופפים את תפיסת עולמו של פוסק? וכיצד משתבצות הפסיקה וההלכה במהלך החינוך הכולל של הפוסק מול קהילתו? ואיך זיל גמור.³

1 הכוונה לבעל "שרידי אש", ר' יחיאל יעקב ויינברג זצ"ל.

2 ג"ח כהן, "בין עולם הישיבות והאורתודוקסיה המודרנית", בד"ד, 13 (תשס"ג), עמ' 158–159.

3 א' רוזנק, "השיקול החינוכי והכתיבה ההלכתית", הגות, ז (תשס"ו), עמ' 199–200.

הרקע לדמותו של הרב אלימלך בר-שאוול

הרב אהרן אלימלך בר-שאוול נולד בירושלים בשכונת "מאה-שערים", בשנת תרע"ג (1913), דור חמישי לחסידי חב"ד. אביו יליד חברון ואמו ילידת צפת. הוא ספג בילדותו את האווירה המיוחדת של השכונה, למד ב"חדר", ובהמשך למד בישיבת "עץ חיים", שם הכיר את ר' אריה לוי. באותם ימים סבל מרעב, כמו שהוא מעיד במכתבו לרב משה צבי נריה זצ"ל:

כמעט כל שנות ילדותי היו שנות רעב ומחסור, ממש ובלי מליצות, רק משום שרציתי ללמוד. במשך שנים לא אכלתי אלא פעמיים ביום לכל היותר, והרבה הרבה לילות היה לי ספסל קשה למשכב.⁴

בהמשך למד הרב בישיבת חברון, ובשבתות נהג לשמוע את דרשותיו של מרן הראי"ה קוק זצ"ל, ראש ישיבת "מרכז הרב", והתפעל מאישיותו המיוחדת ומרעיונותיו. בשנת תש"ז הגיע לרחובות עם ישיבת "קלצק" ושימש בה כמנהל רוחני. כעבור כחמש שנים נבחר פה אחד לשמש כרבה הראשי של רחובות. הרב ינק באישיותו חסידות, ליטאיות ואת תורת הראי"ה קוק, דבר שבולט בכל כתביו, בהם הוא לומד מכולם ויוצר תורה שלמה, כפי שכותבת בתו:⁵

שורש נשמתו של אבא היה מיזוג מיוחד במינו בין התום והדבקות של מאה שערים, הפלפול והמוסר של ישיבת חברון, רעיון "בניין הארץ ותחיית האומה ברוח ישראל" של הרב קוק, ובעיקר אהבת האדם שהייתה טבועה בו והשאיפה היוקדת שלו להאיר את דרך ה' בפני כל יהודי באשר הוא. כל מה שדלה מן הבארות שאת מימיהם שתה נתמוזג אצלו לשלמות יהודית מקורית.⁶

הרב היה נעים ומקובל על הבריות, פעל באופן נמרץ לקירוב הנוער וראה בנפשם "אור גנוז". היה מגיע לסמינריונים, נסע לאן שהתבקש,⁷ בלילות שבת התקבצו בביתו בני נוער לשיעורים ולאחריהם נמשכו שיחות מלב אל לב אל תוך הלילה.⁸ הוא ראה ברבנות תפקיד רחב שאינו מצטמצם רק בדברים טכניים, אלא גם תפקיד שנועד לחנך ילדים ומבוגרים, להשכין שלום בין החוגים, ללמד ולקדש שם שמים.

עדות מעניינת מעיד עליו הרב מרדכי קוקיס,⁹ שעוד בצעירותו של הרב, עת למד בישיבת חברון, היה

דולה ממעין חכמתם של רבותיו ומשקה לצעירים ולנבוכים דברי חכמה ודברי הגות.¹⁰

4 צ' שינובר, דמויות מופת בציונות הדתית, נחלים תשס"ח, עמ' 267.

5 מרים שילה, מרכז שפירא (דבריה מובאים אצל שינובר, שם, עמ' 268).

6 שם, עמ' 268. דברים דומים מופיעים בספרו של הרב ח"ר רבינוביץ, דיוקנאות של דרשנים, ירושלים תשכ"ז, עמ' שעו. דב גולדשטיין, כיום תושב אלון שבות, סיפר שהרב היה מגיע אליהם לשם נתינת שיחות חיווק בזמן מלחמת השחרור, בעת היותם בבריה. הוא אינו שוכח את להט הדברים ועצמתם עד היום הזה (עדות בעל פה לכותב המאמר).

8 עדות לכך מביא הרב זכריה תנעמי במאמר שבו התייחס לרב בר-שאוול: "כותב טורים אלו, זכה לשמוע שיעורים מדי שבת בשבתו בביתו של הרב זצ"ל. שיחה זו הייתה אחת השיחות המאלפות בשיעורים האלו". הרב ז' תנעמי, "מידת הצניעות ומהותה", מורשתנו, טז (תשס"ה), עמ' 227.

9 ישיבת פורת יוסף, רחובות.

10 הרב מ' קוקיס, "דרכי השפעה במשנתו של הרב בר-שאוול זצ"ל", שמעתין, 7 (תשכ"ו), עמ' 34.

ביטוי לכך מביא הרב חיים ראובן רבינוביץ:

הדרשן לא הסיח את דעתו משאלת החינוך. מבלי חינוך "תורה מה תהי עליה?"... המחנך צריך לגשת אל עבודתו מתוך הבנה עמוקה בנשמת הילד, המחנך צריך לרדת לסוף דעתו של הילד, לקדם את ספקותיו, לנצל כל שעת כושר להתקרב אליו, ומתוך כך ירוממוהו, חובת המחנך לחבב את התורה... האב והאם מוכרחים להיות שותפים בחינוך בניהם... אנו מחויבים לצאת ביחוד אל הנוער מתוך רחמים גדולים, מתוך הרגשת צער יוקדת על סכנת אבדון הנשקפת לנשמות יקרות מישראל...¹¹

הרב היה הרב הבלתי רשמו של הקיבוצים הדתיים, שהרי באותם ימים לא היה תפקיד של רב בקיבוצים. הוא ראה באנשי הקיבוץ הדתי "מקדשי שם שמים". הוא קירב אותם מתוך חיבה והערכה והיה אתם בקשר רצוף, התעמק בבעיות שונות ופסק להם בענייני הלכה, העביר להם שיעורים בענייני השקפה וחינוך והיה שותף אתם בשמחות ולהבדיל באבל.¹² על רקע זה של הצגת עצמת אישיותו הכוללת את ענפי התורה השונים ואת יחסו המיוחד לנוער בכלל ולחברי הקיבוץ הדתי בפרט, נוכל לגשת להבנת כתיבתו הייחודית כפי שהיא עולה בהמשך המאמר.

תשובות לבני נוער בענייני השעה, בנושאי צניעות

הרב עסק בנושאים מגוונים הקשורים לעולם ההלכתי והאמוני של האדם המאמין בתקופת טרום המדינה, ובשנים הראשונות לתקומתה. בספרו של הרב שמואל כץ "קדושים תהיו" העוסק בענייני הקשורים למציאות החיים בחברה מעורבת מרוכז אוסף מכתבים מרובים שונים בענייני הספר,¹³ ביניהם מרוכזים מכתבים מספר מאת הרב בר-שאול. ראשית הדיון להלן תתמקד במכתב אחד, בשל קוצר הדברים שבו ובשל המאפיינים המרכזיים המופיעים בו. לאחר מכן יידונו מכתבים נוספים.

במכתב זה הרב מתייחס לשאלה בדבר חובת מחיצה בין גברים לנשים בעת התפילה. המכתב עוסק באולם ששימש כבית כנסת זמני ובו היו חברי הקבוצה מתכנסים לתפילות. הרב נשאל כיצד יש להתייחס לחובת מחיצה במקום זה, בפרט שכנראה קיימת התנגדות להצבת מחיצה מצד הבחורים, בעוד שהבחורות דורשות זאת.

הרב מבין שבבית כנסת קבע תיפתר הבעיה בבניית מחיצת קבע, אך במציאות הנוכחית הוא נדרש לשאלה כיצד לנהוג הלכה למועשה.

לאחר התנצלות על קוצר תשובתו בשל הטרדות, הרב משיב:

א. על כל מקום שבו מתפללים חלים אותן הלכות. ולא אחת אמרתי לחברים מקבוצות שונות

11 דיוקנאות של דרשנים (לעיל, הערה 6), עמוד שפא.

12 סיפר לי יוסף גולדברג, תושב אלון שבות שעבר את גיל ה-80, שבשנה מסוימת בהיותו בקיבוץ יבנה פנו חברי הקיבוץ לרב בשאלה בנוגע לעצירת גשמים, האם עליהם להתכנס לאמירת תהילים. הרב ענה להם בחביבות מיוחדת: "גם אם זה לא יועיל, זה לא יזיק".

13 הרב ש' כץ, קדושים תהיו – הליכות צניעות בחברה ובתנועות נוער, ירושלים תשל"ז, עמ' 227-229.

שלנו, שצריך לסדר וילון נאה בתוך אולם התפילה, בין המקום שבו עומדות החברות, לבין מקום עמידתם של החברים. אבל לצערי הרב לא בכל נקודה נתקבלו דברי הלכה למעשה. אינני מקטרג על הבחורים חלילה. אני מלמד עליהם זכות, שעדיין לא תפסו את מלא חשיבותו של הסדור המוצע למען התפילה בכוונה ובטהרה המחשבה. ואני מתפלל ומקווה שסוף ההכרה לבוא. ואי"ה כאשר יהיו בתי כנסת קבועים בכל נקודה תיפתר הבעיה ממילא בכי טוב.

ב. אל תזלזלנה בכבודכן ואל לכן לעמוד בחוץ. הכנסנה פנימה. ודרושנה במלוא ההכרה הדתית שלכן, כי תותקן מחיצה בצורת וילון נאה בין הבנים והבנות. ויתכן מאוד כי השפעתכן תגדל יותר מהשפעתו של רב-ידיד נפש. ואם מישהו יטיח נגדכן: מה אתן כל-כך מפחדות להתפלל עם בנים בלי כל מחיצה?! הגידו להם: לא ענין של פחד כאן, אלא ענין של קדושת התפילה, של כוונת התפילה. ואם נותנים מקום לכוונות אחרות, שאינן רעות אולי כשלעצמן במקום אחר ובזמן אחר, הרי שמסיחין דעת ולב מן התפילה.¹⁴ וחובתנו היא לטפח את הכוונה בתפילה, וכל שכן שלא לתת מקום לשום גורם העשוי להסיח מכוונה. כפי שאמרת: יתכן שאתן תשפענה בכנותכן, וברצונכן הטהור. ותהי זאת זכותכן הגדולה. על כל פנים: אל תענשנה את עצמכן ביציאה החוצה. בנות ישראל היקרות הבאות להתפלל בצבור ודורשות מחיצה כדין, אינן ראויות לעונש בגלל זה. ואני מאמין באמונה שלימה כי יימצאו לא מעט חברים שיסכימו לעשות את המחיצה המבוקשת למענכן אם לא למענם.

בכבוד לכולכן ובברכה עמוקה

אלימלך בר-שאוול¹⁵

במכתב זה ניתן לראות כיצד היה הרב נשאל על ידי בני הנוער בתקופתו, כולל חברי "קבוצות" – קיבוצים. מעדות של מכרים מבוגרים, הנוער של אותם ימים, ניתן לשמוע כיצד היה הרב מבחינתם "הרב של הנוער" או "הרב של הקיבוצים" או "איש האמונה".

הרב פותח בהיבט ההלכתי ומבהיר בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים שחובת מחיצה חלה בשעת תפילה גם אם אין התפילה מתקיימת בבית כנסת קבוע. בדבריו הרב מניח את ההלכה במרכזו, ללא צורך בהקלות.

התייחסות למרכזיות ההלכה מצויה בדבריו של יעקב ויזל בנושא "חינוך לחינוך נפרד", ואף הוא מצטט דברים בשם הרב בר-שאוול. הוא מתייחס לנושא חינוך נפרד בחינוך הממלכתי דתי, ומחדד את החובה לפעול לפי ההלכה הצרופה מבלי לחפש הקלות או פשרות. בין השאר הוא אומר: "מאימתי קובעים אנו איזו מצווה יש לקיימה ועל איזו ניתן לוותר. חז"ל כבר אמרו היזהרו במצווה קלה כבחמורה".¹⁶ בתוך דבריו הוא מביא התייחסות לחז"ל שאינם כפוסקים המנותקים,

14 מעניין לציין שגם במכתבו "נור הצניעות", בספרו מערכי לב, שבו הרב מתייחס לחובת כיסוי הראש לאישה, הוא ניגש לעצם האיסור בצורה דומה, בהבעת חשש שמא דווקא השער יגרום לרגש כלשהו, אפילו עדין, בין אשת איש לאדם זר. מערכי לב, עמ' 57-65. הפרטים הביבליוגרפיים המלאים של ספרי הרב מרוכזים בסוף המאמר.

15 קדושים תהיו (לעיל, הערה 13), עמ' 267.

16 י' ויזל, "חינוך לחינוך נפרד", שמעתין, 114 (תשנ"ד), עמ' 125-127.

חס ושלום, מהחיים, אלא אדרבה: "מי לנו גדול מחכמי ישראל שתורתם אומנותם ואשר בגדולתם הבינו את נפשו של אדם לפני ולפנים. כאשר קבעו את ההלכה גם מניעים פסיכולוגיים וחברתיים עמדו לנגד עיניהם ולמרות הכל קבעו את שקבעו, כי הבינו שאין בכך אלא ההיפך".¹⁷ ויזל אף מדגיש כמה חשובה בתחום החינוך העקביות של המחנכים. לא ייתכן שנקפיד על תחומים שונים ואף נשאל רבנים לדעת תורה, ואילו בתחום ההפרדה נעשה מה שנראה לנו לנכון.

בתוך דבריו ויזל מצטט מדברי הגדולים שבפוסקי דורנו – הרב חיים דוד הלוי, הרב אברהם אלקנה שפירא, הרב מרדכי אליהו והרב עובדיה יוסף זצ"ל – שנדרשו לעניין בכיוונים שונים, וכולם דיברו בצורה ברורה על המחויבות המוחלטת להלכה.

בתוך דבריו הוא מביא גם את דברי הרב בר-שאול שהתייחס לעניין זה וטען שלפעמים התירו את החינוך המעורב משום אונס, אך מתוך הרגל קלקלו את התלמידים והגיעו לחינוך מעורב מתוך רצון,¹⁸ ובפועל החינוך המעורב יש לו צדדים שליליים הפוגעים בראש ובראשונה בתלמידים עצמם שאינם לומדים בהתאם למתאים להם, בשל השוני הקיים בין המינים.¹⁹

במקביל למחויבות ההלכתית הרב נותן עצות מעשיות, כגון "שצריך לסדר וילון נאה בתוך אולם התפילה". לא די בעצם הקמת מחיצה, אלא יש לדאוג שהיא תהיה נאה! מתוך מודעות מלאה לאופיו של הציבור, שלא פעם אינו מקבל את דעת התורה, הרב ממשיך ומניח תשתית מעשית כיצד להוביל את חברי הקבוצה לקבל את דעת התורה.

ראשית הוא מלמד זכות על הבחורים המתנגדים למחיצה, מתוך הנחה "שעדיין לא תפסו את מלא חשיבותו של הסדור המוצע למען התפילה בכוונה ובטהרת המחשבה". יש פה ביטוי לאהבה העזה שהרב חש כלפי הנוער, בראותו שהנוער אינו מתנגד חס ושלום להלכה אלא עדיין אינו מודע למלוא משמעותה. כאן הוא מוסיף תפילה על כך ש"סוף ההכרה לבוא". כלומר הרב מאמין בדרך חינוכית להקפדה על תורה ומצוות שלא תבוא מתוך כפייה, "כך כתוב בהלכה" ודיינו, אלא מתוך פעולה למען חיזוק ההכרה בקיום המצוות, ובדרך זו הוא מאמין שהנוער יקפיד בסופו של דבר על קיום ההלכה.

הרב מסיים חלק זה של תשובתו בציפייה למציאות שבה ייבנו בעזרת ה' בתי כנסת של קבע וכך תיפתר הבעיה, כפי שצוין בפתחת הפרק.

בשלב זה הרב נכנס לעובי הקורה ומבקש מהבנות הפונות לא לפגוע בעצמן בכבודן, שכן לדבריו לא ייתכן שבשל סירוב הבנים הן תיאלצנה להתפלל בחוץ או לא להתפלל בבית הכנסת כלל ועיקר, אלא אדרבה, הרב מבקש מהן להתפלל בפנים, תוך דרישה ברורה שלהן מהחברים להתקין מחיצה. גם פה הוא חוזר על ההצעה להתקין מחיצה נאה, כלומר לא די רק במחיצה הלכתית אלא חשוב גם שתהיה נאה, אולי בבחינת "זה א-לי ואנוהו" – התנאה לפניו במצוות.

הרב מאמין מאוד בכוח שיש דווקא לבחורות אלה להשפיע, יותר מכפי שבכוחן לעשות, אף

17 דברים דומים פזורים בכתבי הרב בר-שאול, בספריו השונים, בעת גישתו ללימוד דברי חז"ל וגדולי ישראל לאורך הדורות.

18 מקור הציטוט בתשובת הרב המובאת אף היא בספר קדושים תהיו, עמ' 233, ותידון בהמשך.

19 דברים דומים שמעו כותב המאמר מראש ישיבת מרכז הרב והרב הראשי לישראל, הרב אברהם אלקנה כהנא שפירא זצ"ל, כמה פגיעה יש בחינוך מעורב, עד שגם אנשי קיבוץ חילוני ששוחחו עמו דיברו על הנוק שניעשה בחינוך המשותף שנהגו אצלם.

שהן רואות בו "רב ידיד נפש". בדברים אלה ניכרת הענווה הגדולה של הרב: מצד אחד הוא מאמין בכוחן של הבחורות לעשות את השינוי, יותר ממנו, ומצד שני הוא מודע ליחס של הנוער כלפיו ואינו מטשטש אותו.

הרב אינו מסתפק בדברים אלה ומנסה להתמודד עם טענה נוספת שהוא צופה שתופנה כלפי הבחורות: "מה אתם מפחדות להתפלל עם בנים"? כאן הרב מתגלה כאישיות חינוכית המבינה ללב הנוער. הרב מנסה לחשוב על מוקשים שונים העלולים לעלות בתהליך של הוספת קדושה בעם ישראל, בנאמנות להלכה, ומנסה "לראות את הנולד".

לכן בנקודה זו הוא נותן טעם לעניין ההפרדה בתפילה, משום כוונת הלב בתפילה. מציאות ללא הפרדה עלולה לפגום בכוונת התפילה, וגם זאת הרב בא לחזק בדרך אגב. הרב מביא טענה זו מתוך אמונה שהיא יכולה לעזור לבנות לשם שכנוע הבחורים לנהוג כדת תורה. בסיום דבריו הרב חוזר ומדגיש את כוחן לעמוד על שלהן, מאמין שדבריהן יתקבלו, וגם אם לא מצד עצם החיוב ההלכתי – לפחות מצד ההתחשבות בהן.

את המגמות שנסקרו עד כאן ניתן לראות גם בתשובות נוספות של הרב. בתשובה לשאלה שבה נשאל הרב לגבי ריקודים מעורבים וריקודים "סלוניים" פירט הרב את גדר האיסור, הן אצל פנויים ופנויות והן אצל אישה נשואה. לקראת סוף דבריו הוא מרחיב על מקום הבת הבלתי נשואה המכשירה עצמה להיות רעיה ואם בישראל, ומה היא עוברת בשלבי ההתבגרות בתהליך של הכשרה לתפקיד זה:

...על הבן להוקיר עובדה טבעית זו. לכבד בכל יחס של כיבוד. ואל לו לראות חלילה בבת נושא של שעשוע. והרי כל אחד שמסוגל למחשבה רצינית יודה כי אותן נגיעות, ברקוד או שלא בשעת רקוד, יש בהן רק מן השעשוע, הקל, התחליף לרציני. וזה צריך להיות אסור. ולעומת זאת, המרחק בין המינים לפי דין, כוחו חזק לגעגועים פנימיים. אשר לאט לאט דוחפים את הבן והבת למחשבה מאוד רצינית על חיי משפחה קדושים וטהורים. המרחק מוחך, מאיר ולא מציית, שומר על רגשות עדינים, מונע מן הגלישה למגושים...²⁰

לקראת סוף התשובה הרב מתייחס לטענת הצעירים שעלולים לומר שיש בו גישה של עולם מיושן, והוא עונה שזה ההבדל בין טהרה, עומק והכשרה לחיי אישות, זוגיות ומשפחה שלמים, לבין גלישה לקשר פיזיולוגי בהמי שלבד מסיפוק יצרי אין בו כלום.

גם כאן הרב מלמד זכות על הנוער ואומר שכנראה כל טעותו נובע מן ההרגל, מחוסר ידע או מחיקוי אחרים, ושוב הוא פונה בנימה אישית לבנות עם ציפייה אישית:

אבל הבנות היקרות שלנו חייבות לשמור על כבודן במלואו. אל תהיינה במאומה רק נושא לשעשוע בכל גינוניו. הלטיפה הקלה, המגע הקל אגב ריקוד, פוגע בכבודן... והלוואי ודברי יקראו באותה רצינות לפחות שבה נכתבו...²¹

הרב מסיים את תשובתו בתפילה שהוא נושא בכל פעם שהוא משיא זוג, שיזכו לחיי משפחה בלב

20 קדושים תהיו, עמ' 227–229.

21 שם.

טהור ובאהבה שלמה.

בתשובה אחרת בעניין זה הרב מוסיף להתייחס לעניין הריקודים "כאש בנעורת":

ומי שמתעלם מן הנזק הישיר והבלתי ישיר של הריקודים האלה עושה שרות רע לעצמו ולחינוך בכלל. ומי שיתעניין בחוקים המשפטיים הנמצאים בדיון בבתי הדין הרבניים בארץ, יווכח עד כמה הרסניות הן פעולות כאלה בשביל חיי המשפחה.

זה מתחיל ברקוד, אבל בהרבה מקרים נשאר רושם שאין להפיגו...²²

בתשובה זו הרב נשמע תקיף יותר, ואף מציין את הנזק הרב שנגרם בריקודים שכאלה, ומתוך היכרות עם מערכת בתי הדין הרבניים הוא מציין את הנזק הרב שנגרם כתוצאה מכך.

בתשובה אחרת, לחברי קיבוץ, בדבר פתיחת ברכה לרחצה מעורבת, הרב עונה תשובה הלכתית מקיפה תוך התייחסות למקור האיסור והשוואתו לעניינים נוספים, כדוגמת ראייה אסורה, ריקוד מעורב וחינוך מעורב.

בנקודה זו הרב כותב:

החינוך המעורב במערכת החינוך הדתי הוא בבחינת תחילתו באונס, מחמת הקושי לחלק כתה מועטת תלמידים, אבל פה ושם סופו ברצון.²³ ברצון הבא מחמת הרגל. אבל כאן הנימוק לשלילה משום ההפרעה ללימודים מפאת השוני אשר בשני המינים, ומפאת תופעות לוואי שונות, ומפאת עצם הדבר שמרגילין אותם יחדיו רובו של היום.²⁴

הרב מבין את מציאות החיים בקיבוץ ומתייחס אל הקושי המיוחד שקיים במסגרת זו, ולכן מוסיף וכותב:

מובן שבקיבוץ הנושא אופי משפחתי יותר, הרי זה מעורר נטייה לראות את החינוך המעורב באור חיובי וטבעי.

כאן הרב עובר מן הדיון ההלכתי להצעה מעשית כיצד להתמודד עם עניין זה, עיקרון שנכון גם לתחומים נוספים:

ולדעתי היה זה חשוב מאוד לקבוע פעם עיון ודיון לגופה של בעיה לאור הנסיון של מחנכים פקוחי עין. ואולי כבר היו דיונים מעין אלה. אבל מסופקני אם דנו בזה יחד עם אנשי הלכה. מן הנסיון שלי בשיחות עם בנים וגם בנות למדתי לא אחת כי הנוער מבין הרבה יותר את פגמויותיו של החינוך המעורב...

הרב מציע מסגרת של שילוב מחנכים "פקוחי עיניים", יחד עם רבנים פוסקי הלכה, כדי ללבן סוגיות חינוך מהצדדים השונים שלה, אך בלי לפגום באמת ההלכתית. הוא מותח ביקורת רמוזה על אי התחשבות בהלכה, וכן מביא עדות מהרשמים שהוא קיבל בזכות שיחותיו עם בני נוער.

22 שם, עמ' 230.

23 מעין זה הוזכר בדברי יעקב ויזל (לעיל, הערה 16) שציטט את הרב בעניין זה.

24 קדושים תהיו, עמ' 231-234.

יש כאן ביטוי מובהק לבירור הלכתי יחד עם הנהגה ציבורית מעשית ומעורבות עם הבריות. בסוף מכתב זה הוא פונה לחברי הקיבוץ בדברים היוצאים מן הלב, ובמקום לגנות אותם הוא פונה בצורה מפתיעה ואומר:

ובזה דומני שעשיתי כבקשתכם. והואיל ואני רואה בחברי הקיבוץ אנשים שלא הלכו לקבוץ כדי לחפש להם חיים קלים, אלא הטילו עליהם חומרות כדי להתרחק מחמדת הממון וכדי לכונן חיים של קדושה, לכן אני חושב כלל וכלל כי חס וחלילה יאבו לפתוח בריכה מעורבת שהיא מוקד של חמדה אסורה אחרת. בכל עומק הכרתי, ללא כל רצון ונטייה להחמיר, הריני אומר כי בריכה מעורבת אסורה בהחלט מבחינת ההלכה ואסורה מדאורייתא²⁵

הרב אמנם עוטף את חברי הקיבוץ בעבותות של אהבה ומשבח אותם בכל מאודו, אך אין הדבר מוביל אותו לבלבול הלכתי, ובאופן נחרץ הוא פוסק לאיסור.

בניגוד למכתבים אחרים, כאן בחר הרב לסיים דווקא בדברים נוקבים לאיסור, כנראה כדי להעביר מסר חד וברור לאמתה של תורה.

שאלה נוספת דנה בעניין "מקהלת בנים ובנות במסיבת בית-הספר". הרב דן בקיצור במקור של איסור "קול באישה ערווה", ומדגיש שעיקר האיסור הוא בשירת יחיד של נשים. מתוך כך הוא מביא את דברי החיד"א ובעקבותיהם את דברי ה"שרידי אש" שמקלים במקרה ששרים יחד בנים ובנות, ללא סולו, ודווקא שירי קודש²⁶ כדוגמת תנועות "בני עקיבא" ו"עזרא" שבהן שרים יחד בשבת ומועד שירי קודש.

אמנם הוא מעדיף שיחלקו את המסיבה לשתי קבוצות, באחת ישירו הבנים לבד ובאחרת הבנות לבד, ללא נוכחות הבנים.

בסוף התשובה הוא מביא הערה כללית בעניין הלכות הצניעות בין בנים ובנות:

גדרי צניעות הלכתיים בהליכות בנים ובנות הם גדרי קדושה. ויש לעשותם בהבנה ובהידור ובסבר פנים יפות. הגדרים האלה שומרים על טהרת הלבבות ועל קדושת החיים. ולעומת זאת, כל פרצה בשטחים אלה במיוחד, פותחת שערי סכנות חמורות. אין אנו בני אדם יודעים לקבוע מהו הגבול אשר מעבר לו מתחילה הסכנה, ומתוך אי ידיעה אנו עלולים לשגות קשה בהתירנו, לפי הנראה לנו, דברים קטנים ולכסוף יתברר כי דברים קטנים אלה היו גדושי סכנות גדולות. ואשרי המתניחם בחומרה גם לאותם דברים קטנים. הדברים הננעצים עמוק בלב הם על פי רוב מה שאנו קוראים דברים קטנים. ומה שננעץ בלב מכה פה בהרבה מקרים שורש ומעלה צמיחה רבה.²⁷ כל דיין בישראל אשר לפניו מובאים יחסי משפחה כשהם מעורערים, יגיד לכם מניסיונו כי חלק גדול מן המקרים משהו קטן לכאורה גרם להרס גדול. אמנם לא כל מקרה הוא כזה, אבל אם יש הרבה מקרים כאלה, הרי זה מחייב את כולנו להיות זהירים גם בסיבה הרחוקה של כל

25 ההדגשה במקור.

26 מתוך דבריו משמע שהשאלה עסקה במסיבה לכבוד חנוכה, שכן הוא מרחיב בה גם על שירת שירי חנוכה הבאים לפרסם את הנס.

27 בין לטוב ובין למוטב.

מה שמתעורר במיוחד בשטחים אלה. ודי למעיינים.²⁸

סיום כזה למכתב הלכתי דורש התבוננות. בתשובה זו הרב נוטה להקל למעשה, אך מוצא חובה לעצמו לא להסתפק רק ב"שורה התחתונה" אלא להביא לפני השואלים השקפת עולם שלמה ביחס לגדרי הצניעות. הוא מסביר שאכן יש צד להקל, אך יש לדעת איזו סכנה עלולה להיווצר מ"דבר קטן", כמה זהירות יש לנקוט, ואיזו מחויבות גדולה מוטלת עלינו לשמור על גדרי ההלכה, שהרי אנו כבני אדם איננו מסוגלים לקבוע מהו הגבול של הסכנה. השפעה קטנה לא טובה עלולה ליצור השפעה עצומה. לשם חיזוק דבריו הוא מביא מניסיונו האישי כדיין כי במקרים רבים נהרסה הזוגיות רק בשל "דברים קטנים".

הרב נאמן להלכה אך גם מתריע בפני הסכנות, ובנוסף מחזק את האמונה בתורה ובחכמיה ומוזהיר שאין להישען רק על הבנתנו המוגבלת. כמו כן הוא תורם מניסיונו לשם חיזוק ההכרה בהקפדה על דיני צניעות.

מעניין לציין שהרב בחר לסיים מכתב זה במילים: "ובברכת הצלחה לחינוך של תורה". בסוף תשובה דומה הרב שם דגש נוסף על חשיבות ההימנעות מלעורר רגשות שונים טרם זמנם:

גם ארגון נוער משותף לשני המינים, וביחוד ארגון כזה, צריך לתת את דעתו על קביעת גדרים, ויש הכרח בזה. ואין לגרום להתעוררות רגשות מסוימים לפני זמנם, ואין לגרום להחרפת רגשות שכבר נתעוררו. גדרי צניעות שומרים על מרחק בעל טעם טוב ושכל טוב, והם גדרי קדושה. אין לזלזל בשום פרט כי פעמים הפרט הנשמר מציל הרבה. ואין אדם יודע להעריך כל צרכו כל פרט ופרט. ולכן אנו נלך בעקבות ההלכה, והיא תהיה מעוזנו. יש לקדש את העין ואת הלב. ואשרי מי שמכניס עצמו תחת העול הנעים של ההלכה ומאמין בכל דקדוקיה. בכל העניינים ובעניין זה.²⁹

בסיום דבריו הוא בא לחזק את השואלים, ואומר:

אל נהיה "מודרניים" כביכול. יהיה מחננו קדוש וטהור. נקי בדבור ומעש. נתגאה אנו בערכנו הנשגבים. נהי חזקים. גאים בדרכי ה' במובן הטוב והנהדר של המושג הזה...³⁰

בתשובה אחרת, בעניין לבישת מכנסיים לבנות, הרב מרחיב ודן בצדדים שונים של העניין. לא נרחיב בפרטי הדין, אך נדלה כמה הערות מעניינות. הרב דן בלבישת מכנסיים לבנות וגם במכנסיים מיוחדים לנשים שמוותרים מצד איסור "לא ילבש", ובכל זאת מצד הצניעות יש לאסור גם אותם. מנגד הוא רואה חשיבות ללבוש מכנסיים בזמן טיול, אך מעליהם ללבוש חצאית. בתוך הדיון הוא מביא הערות חשובות:

...והרי כאשר רב עונה לשאלת הלכה הוא צריך להביא בחשבון מקורות ההלכה מכל צדדיה...

בעניין דבריו על היתר ללבוש מכנסיים תחת החצאית בטיול, הוא כותב:

28 קדושים תהיו, עמ' 240.

29 שם, עמ' 244.

30 שם, עמ' 244-245.

...לא היתר חלילה יש כאן, אלא דווקא חומרא יש כאן. ולפי דעתי אסור ללבוש רק חצאית בשעת טיול כשיש צורך לטפס ולדלג, או בשעת עבודה כשיש צורך להתכופף. וזה משום חומרת צניעות.³¹ ולא חלילה משום קולה של טיול, בשביל נוחיות מסוימת.

בסיום דבריו הוא מתייחס לשמחה של הבנות על ההיתר ואומר:

לי ברור שהבנות שמחו לקבל "היתר" ממני וכו', עכ"פ, אני חייב לענות לפי ההלכה בין אם מי שהיא שמחה בדברי ובין אם היא לא שמחה. ההלכה אינה משתנית על-ידי שום תגובה עליה מצד מי שיהיה.³²

מדברים אלה אנו לומדים על מחויבות הרב לעיין בשאלה באופן מקיף ועל מחויבותו לאמת ההלכתית, יחד עם הכרת המציאות. אין הרב נוטה מדרך האמת, פעמים יחמיר ופעמים יקל, בהתאם לשיקול ההלכתי. פעמים אף יחייב לבישת מכנסיים לבנות, דווקא משום הצניעות. לסיום פרק זה נראה מכתב נוסף, יסודי ביותר, העוסק בקשר בין בחור ובחורה, כאשר הבחורה מעוניינת שהבחור ייגע בה³³ ואילו הבחור מסרב. הבחור פונה בשאלה לרב כיצד עליו לנהוג. במענה לשאלה הרב פותח בדיון הלכתי קצר, האם נתינת יד היא רק נימוס בעלמא, ולכן אין בכך בעיה, וכך נהגו ונוהגים חלק מרבני מערב אירופה, או שיש בכך איסור. הרב מסתייג מההיתר שנהגו אותם רבנים, ולעניין השאלה, הוא אוסר משום שמדובר בנתינת יד לשם חיבה, וברור שהיא אסורה.

בשלב זה יכול היה הרב לסיים את תשובתו, אך כאן הוא ממשיך כמהונך ומרחיב ומקרב את עניין האיסור ללב השואל. הרב מדבר בהרחבה על עולם היצר, על תאוה וקדושה, על הסכנה מפני מילוי תאוה גשמית וסיפוק יצרי גופני, לעומת קדושת האהבה הטהורה, אהבת נפש עמוקה תוך השראת שכינה והבאת נשמה לעולם.

המעבר הנכון חייב להיות, לדבריו, בקדושה ובטהרה על ידי מצוות התורה בקידושין ונישואין. כל מעבר אחר עלול להביא לידי סכנה והרס שטוף יצרים בהמייים. לכן מגע טרם חתונה עלול להיות הרה אסון, ובלשונו:

צעיר המכיר צעירה, טבעי שהיכרותם מעירה רגשות ורצונות גם יחד. כל עוד הם בתחום הנפש הרי הם בעולם האהבה הטהורה, וכשהיא מעמיקה בהם הרי זו אהבת נפש עמוקה. צעיר וצעירה העוברים לתחום הגוף הרי הם בעולם התאוה, וכשהיא מעמיקה בהם הריהם גולשים לתחום היצרים במובן המעשי. משעוברים מתחום הנפש לתחום הגוף הריהם נמצאים כבר מעבר מזה. מחוץ לתחום האחד ובתוך התחום השני. מעתה אין יותר תחום ממשי. כל פעם מתקרבים יותר ויותר, עד שכל מה שנראה מקודם להם רחוק הולך ונעשה קרוב, והולכת ומסתלקת גם הבושה מחמת ההרגל המקרב. וברגע מסוים ובאורח בלתי צפוי כביכול לשנים, קורה מה שלא יכלו להעלות על הדעת לפני כן. קורה הכל ממש. אין איש רשאי לומר: "אני אעצר לפני החיץ

31 ההדגשה במקור.

32 שם, עמ' 253-256.

33 כנראה החזקת יד וכד'.

הסופי". אין כלל חיץ כזה בשביל כאלה הנמצאים בתוך תחום חיי הגוף. הכל עלול לקרות. ועובדות לאלפים הן המעידות על סכנה ודאית זו... ואם יטען הטוען: קיצוניות יש כאן, ידע: הוא פחות מדי מציאותי...

הרב מסיים את המכתב בברכה אישית לכותב שיזכו הוא והבחורה להחליט על בניין ביתם, ושתהיה להם ברכת שמים רבה, ואפילו מבקש שיעדכנו אותו, אם יזכרו, כאשר יחליטו להתחתן. בסוף דבריו הוא מוסיף עוד עצה כדי לשכנע את הבחורה:

והיה אם בכל זאת לא תצליח לשכנע אותה? אגיד לך את האמת: איני מאמין שזה יהיה כך. אבל אם חלילה זה יהיה כך, אז תהיה בטוח: היא לא אוהבת אותך, אלא אולי חושקת בך ותו לא. ואין אתה צריך להיות שעשוע בלתי רציני. בחשק יש רק אש, אבל אפילו לא מעט מן האור. אז זה יהיה סימן כי דרכי שניכם נפרדות. אבל ליבי אומר לי שהיא תבין ותקבל וגם תשמח.

מדבריו אלה אנו לומדים על ראייתו את ההלכה כמקום מוחלט ומחייב, ודווקא בעזרתו ניתן לבדוק האם הקשר ההולך ונבנה אמתית או לא. הרב מנסה בכל כוחו למצוא מסילות ללב בני הנוער, בחכמה ובאהבה רבה.

ואכן מפרק זה נמצאנו למדים את גדולת רוחו של הרב. הוא נאמן להלכה ועורך בירור מעמיק ומקיף, אך יחד עם זאת הוא מדבר אל לבם של שומעיו, ומנסה לקרב את דבר ה' ללבבותיהם בדרכים שונות, כולל הדרכה, העמקה ולימוד מניסיונו האישי.

היחס לדברי חז"ל

בפרק זה יודגמו גישתו ויחסו המיוחדים של הרב בר-שאול לדבריהם של חז"ל וחכמי ישראל לאורך הדורות, וכיצד גישה זו יוצרת אצל הרב מצד אחד ואצל התלמיד מצד שני את היחס הנכון לפי שיטתו.

בספרו "מערכי לב",³⁴ בסוף המאמר העוסק בדברי חז"ל וברמזים שגילו בכתובים, דברים הנראים כרחוקים מפשט הכתובים וכבונים רעיונות המנותקים מהרעיון הפשוט, הרב כותב:

הקדמונים³⁵ הבחינו בחוטים הדקים הקושרים שני מושגים שהם כאילו רחוקים זה מזה. להם נתגלו המעמקים הזוהים של המושגים. ואילו אנו רק מרחפים על פני השטח העליון של המושגים, ואין לנו גם השערה קרובה על המעמקים שלהם. אנו אמנם מתפלפלים על המושגים, ומשתדלים לנתח את ההבדלים שביניהם לפי ראות עינינו. אבל הקדמונים חיו את המושגים עד עומק חביונם. הם דלו את כל התוכן הפנימי שלהם. הבחינו בכל רעד דק של מיתריהם. קלטו כל צליל עדין העולה מתוכם. הקשיבו למלוא מנגינתם. העלו את נשמת המושגים.³⁶

וכאנשים – כן לשונם, סגנונם. כללי דקדוק פנימיים הנחו אותם. כל סודות הלשון היו בלבם ובפיהם. כל הצירופים האפשריים. כל הניבים. כל הצורות. כל מי, וכל מה, וכל איך, וכל כמה,

34 עמ' 81-82.

35 הכוונה לחז"ל.

36 ההדגשות במקור.

וכל מזני, שצריכים ביטוי. והלשון – לשונם. לשון נפשם העשירה, הגדולה. וכשם שנפשם סוד בשבילנו, כך לשונם.

רק חז"ל "מעתיקי השמועה", מעבירי תורה-שבעל-פה מדור לדור, קבלו כללי רמז מרבתיים עד למשה מסיני, ואנו אין לנו אלא ללמוד את תורתם בקדושה, ואז יזכה כל אחד מאתנו לגילוי אור תורה – לפי יגיעתו-מדרגתו.

הרב רואה בדברי חז"ל עומק שעבר מסיני עד אליהם. אנחנו איננו יכולים לדעת מניין למדו זאת, היות שלא זכינו להיות במעלתם, ולא נותר לנו אלא לנסות להבין את כוונתם. יש כאן רצף של מסורת, ולא רעיון סתמי כלשהו של חכם זה או אחר. מדברים אלו על הלומד ללמוד רבות על יכולתו בלימוד. יש מקום להבין ולהתפלפל בדברי חז"ל, אך אין ללמוד רשות להמציא דברים בעצמו.

בשאלה אחרת, הרב הן שם לגבי הדרש והפשט. בראשית דבריו הוא מחלק בין "פשט המילים" לבין "פשט העניין".

בלימוד הראשוני של הכתובים, הרב כותב, לומדים את המילים וצירופן, ומקבלים מסגרת בסיסית של הבנת הכתוב, אך בשלב זה חסרה עדיין ההבנה העמוקה של הדברים. בסוף דבריו הוא כותב:

ואמנם כל מה שמסופר בתורה על דרכו של אברהם אבינו בעולם – זהו סיפור שבחיו של "האדם הגדול בענקים".

אשרי מי שזוכה להתבונן בסיפורי התורה לאור דברי חז"ל המזהירים. ולבו די רחב ועמוק להשכין בתוכו אוצרות בינה רבים שיאירו לקראתו – לפי יגיעתו בבקושו אחריהם. כל דרשה שהובאה בזה, באה לחשוף לפנינו את עומק הפשט העיוני של הענינים הגדולים המקופלים במילים ספורות שבתורה. ועומק הפשט הוא שיעלה לנו מכל דרשות חז"ל בכל סגנון שהוא – אם נשתדל בהבנתן מתוך בקשת האמת ואמונת-חכמים גדולה.³⁷

בדברים אלו מתגלים יסודות נוספים בשיטתו על היחס לחז"ל. לנו קשה לטפס לגובה הדמויות במקרא. חז"ל עזרו לנו בכך, ודרכם זכינו להבין מעט יותר את דמויותיהם של האבות והאימהות. היכולת שלנו להבין את דברי חז"ל תלויים בעמל שנשקיע בהבנת דבריהם וזוהרם. אין בדברי חז"ל שינוי וסילוף "פשט" הכתובים אלא ההפך, חז"ל הם אלה המגלים לנו את עומק הפשט. אם התורה באה וקיצרה, לשם דוגמה, במילים, חז"ל באים לתת לנו את התמונה השלמה.

דברים דומים אנו מוצאים בדברי מרן הראי"ה קוק זצ"ל בהקדמתו לספרו "עין אי"ה" על אגדות חז"ל המופיעות בעין יעקב.³⁸ הראי"ה מבאר שם שדברי חכמים עמוקים וקשים, והוא לא בא להמציא הסברים אלא "לגהץ את קמטי הבגד" כדי להראות אותנו שלם; כך גם חז"ל עשו בדברי התורה. נראה שהרב בר-שאול הלך בדרכו של רבו הראי"ה, כפי שכותב עליו הרב רבינוביץ:

37 מערכי לב, עמ' 88.

38 עין אי"ה, ברכות חלק א, המכון ע"ש הרצי"ה קוק זצ"ל, ירושלים תשנ"ה, עמ' יג-כה.

בכל דרשותיו ניכרת השפעתו הברוכה של הרב א.י. קוק זצ"ל, כי הרב בר שאול יצק מים על ידי הרב קוק במושך כמה שנים...³⁹

במכתב אחר הוא עוסק ב"דברי חכמים וחידותם". הרב נשאל על הבנת דברים תמוהים בדברי חז"ל. בניסיון לבאר נושא זה הרב מביא דוגמאות מספר, אך בראשית דבריו הוא מגיח יסוד שבעזרתו יש לגשת ללמוד את דברי חז"ל. לאחר שהרב מסביר כיצד ישנם בכל מקצוע מונחים מיוחדים שרק דרכם ניתן להבין אותם, כל שכן בלימוד התורה יש צורך להבין את המונחים המיוחדים לה:

כאן הרי בדברים של רעיון ורגש מדובר, והנושאים דקים ודקים מן הדקים, ודאי שדיוק קיצוני נדרש מן הלומד והמעייין והמבטא, שכן כל סטייה קלה צופנת בחובה סכנה של טשטוש. כאן יותר מאשר מקצוע, קובעת מאוד השפה המקצועית המיוחדת. היא פותחת שערים לתוכן הפנימי. היא מפענחת נעלמות וחושפת צפונות. היא הפנס המאיר לך את דרכך במקצוע העדין, במרחביו ומרומיו וכל אשר בהם. בפרוודורים והיכלות וכל חדריהם פנימה. ולמעלה למעלה: שפת האגדה.

לאגדה – שפה נשגבה משלה. וכשם שהאגדה עצמה היא חלק מתורה שבעל-פה, כך גם שפת האגדה – תורה היא... לפיכך דברי חכמים וחידותם – צריכים למוד. ו"כל הקרב להם", לדברי אגדה, צריכים שיהיו "המפתחות בידו". כל הבא אל האגדה לחדור לצפונותיה, עליו ללמוד מקודם את שפתם המיוחדת, כדי שיוכל להקשיב לסוד שיחה ושיגה... כל ידיעה בתורה, כל העמקה באמונה, כל הברקה במחשבה... בכל אלה יקרב אל שפת האגדה, ודרכה יכנס – אל תוכן האגדה. הדור יראת הכבוד. מלא רטט קודש.

הנפש צמאה לדבר ה', והיא כולה תפילה: "גל עיני ואביטה נפלאות מתורתך".⁴⁰

הרב מבאר שאי אפשר לגשת לדברי חז"ל כאל כל לימוד אחר. יש לגשת אליהם ביראה, בענוה ובתפילה לזכות להבין את כוונתם השלמה.

הדברים הללו חשובים שבעתים בדור שבו יש הרואים את עצמם שווים לחז"ל ומבקרים אותם באופן חופשי.

בסוף אותו מכתב הרב מבאר כיצד ניתן לזכות להבין באופן נכון את דברי חז"ל. הדרך היא בעזרת לימוד חז"ל לאורם של ראשונים וגדולי האחרונים, ובדרך זו אדם רוכש "שכל של תורה"⁴¹ להבנה נכונה של דבריהם:

ברור הדבר שככל שנאיר עלינו יותר מאורם של רבותינו הראשונים וגדולי האחרונים ז"ל במקומות שזכינו לביאוריהם, יתפתח בנו חוש מיוחד גם לגבי הבנת מאמרי חז"ל באותם מקומות שלא זכינו בהם לביאורים מוסמכים... מאמצי התקרבותנו לרוח חכמים, ומדת

39 דיוקנאות של דרשנים (לעיל, הערה 6), עמ' שעו.

40 מערכי לב, עמ' 89-98.

41 ביטוי שכותב המאמר שמע רבות מפי הרב אברהם אלקנה כהנא שפירא זצ"ל, ראש ישיבת מרכז הרב.

דבקוּתנו בקדוּשת חייהם ותורתם, ועומק יראת-הכבוד שנחשוב לכל היוצא מפיהם, הם שיקבעו בשבילנו את הזיקה לפנימיות חכמתם.

לאורך ספרו "מן הבאר" – שיחות לפרשיות השבוע ולמועדים – הרב עוסק רבות בעיון בדברי חז"ל ופעמים רבות מעיר הערות ברוח הדברים שהוזכרו קודם. להלן תוצגנה דוגמאות מספר כדי להמחיש את שיטת הרב בעניין זה.

בדרשת לפרשת שמיני הרב דן בכעס של משה רבנו על אלעזר ואיתמר בעקבות שרפת שעיר החטאת. הרב מתייחס שם לדיון שכזה עבורנו וכותב:

והנה אצל שכמותינו דבר זה הוא ממנהגו של אדם, אבל החידוש שבדברי חז"ל הוא שגם במשה רבנו רומזת לנו התורה כגון זה, כאחד מג' מקרים יוצאים מכל כלל אצלו. ואילמלא אמרו לנו חז"ל אסור היה לנו אפילו להעלות הרהור כל שהוא מעין זה... מכל מקום אחרי שאמרו חכמים מה שאמרו, אין לנו אלא ללמוד מזה לגבי עצמינו...⁴²

כל מה שנאמר על משה רבנו מפי חז"ל לא נועד כדי שנשפוט את משה עצמו, אלא כדי שאנו נלמד מכך לעצמנו, כפי שממשיך שם הרב בדרשתו.

באותו עניין, הרב דן בפרשת נח ומשווה אותו לאור דברי חז"ל לאברהם אבינו. לאחר הבאת פסוקים ומדרשים הוא אומר:

אילמלא אמרו זאת חכמים לא היינו רשאים לאומרו, אבל הם אמרו ואמירתם היא תורה לדורות, ועלינו להתבונן בדבריהם וללמוד מהם כללים ויסודות להארת דמויותיהם של אישים, לתפיסת המיוחד והאופייני שבעומקם והיקפם – עד כמה שבינתנו מוגעת מלמטה למעלה.⁴³

בדברים אלו יש הדרכה כיצד לגשת ללימוד התורה ולדברי חז"ל. אין "להמציא" דברים בתורה ולדון את הגדולים לפי ראות עיני הלומד. לדבריו, לשם כך באו חז"ל ואמרו בגדולתם את מה שאמרו. בנוסף, כשהלומד ניגש ללמוד את דברי חז"ל, עליו לגשת בענווה ולנסות להבין את עומק דבריהם. לימוד דברי חז"ל מושווה בדבריו ללימוד תורה שבכתב. בעת עיון בדברי חז"ל יש להביט מנקודת מבטו הנמוכה של הלומד אל עבר מבטם הגבוה.

בהמשך דבריו הרב כותב על יחסו הראוי של הלומד אל גדולי ישראל ומבאר שאין לדון אותם, אלא בעזרת חז"ל על הלומד ללמוד על עצמו:

ולא נמסרו דברים אלה מפי חז"ל ולא נתפרשו אלא כדי שישמשו לנו תורה, כדי להבין מתוכם את עצמנו. כדי להבין מתוכם את האדם – על כוחותיו הפנימיים ביותר.

הרב מסביר שחז"ל לא באו לדון את הגדולים, אלא מטרתם ומטרת התורה לפנות ללומד וללמד אותו את הדרוש לימוד.

גם בעניין הבנת משמעות התפילה הרב מביא בפרשת ויצא מדרש העוסק בתפילת יעקב ובאימהות שהתפללו מתוך עקריות, וגם שם הוא כותב על דברי חז"ל:

42 מן הבאר, עמ' 104.

43 שם, עמ' 17.

בדברים אלה ודומיהם גילו לנו חז"ל מעט מסודה-יסודה של תפילה.

אמנם חז"ל נושאים דברים על האבות ואימהות, ואנו לא נוכל להעפיל בעקבותיהם לגובה פסגות כאלה, אבל חייבים אנו ליטול מדבריהם את הנוגע לנו. את ההדרכה לשכמותינו להבנת עיקרה של תפילה. כי בדברים על אבות ואימהות ודאי גם נתכוונו להורות לכל אחד ואחד מבני אברהם, יצחק ויעקב והאימהות. לכל אחד לפי דורו ומדרגתו באשר הוא, איך יגיע לאמת שבתפילה. איך יעלה ויתקרב לבוראו מתוך עבודה שבלב זו תפילה.⁴⁴

יוצא, אפוא, שהרב רואה בעיסוק באירועים שמתוארים בתורה ובדברי חז"ל ביחס לגדולי האומה לימוד לקח עבור הלומדים ולא שפיטה שלהם. הלימוד צריך להיות תמיד ממוקד בשאלה מה חז"ל באים לומר ללומד.

עניין נוסף הרב מוצא ביחסו לחז"ל כ"מעתיקי השמועה". אין לראות בדברי חז"ל הסברים גרידא אלא העברת המסורת של התורה שבעל פה מסיני לאורך הדורות, עד שבדורותיהם הם כתבו אותה:

ומהותה הפנימית של השליחות נמסרה בתורה שבעל-פה, ומפי מעתיקי השמועה קיבלנוה גם אנו.⁴⁵

יסוד זה הרב מביא בפרשת ויגש, סביב הפסוק: "ואת יהודה שלח לפניו אל יוסף להורות לפניו גושנה".⁴⁶ על פסוק זה מובא מדרש חכמים שיהודה הלך "להורות לפני": להתקין לו בית תלמוד שיהא שם מורה תורה. הרב תמה מניין למדו זאת חז"ל, ועונה:

כתוב יחידי זה בפרשתנו, "ואת יהודה שלח לפני להורות לפניו אל יוסף להורות לפניו", צפון בו עולם מלא. עולמה של תורה – והדאגה לו, והחרדה לקיומו. אילו לא גילו לנו חז"ל את משמעותו, היינו עוברים עליו ללא כל שימת לב. ועכשיו שגילוהו לנו, נתעמק הרבה בו. נעשהו לקח לעצמנו. לדאוג לבתי-התלמוד שלנו, לחרוד לקיומם וכבודם ומעמדם בתוכנו. כי מהם חיי עולם לישראל, כי הם בית חיינו.⁴⁷

יוצא שחז"ל מתוך גדולתם והמסורת שבידיהם יכלו להשלים את החסר בסיפורי התורה ולגלות לנו דברים שבעצמנו לא היינו יודעים על קיומם. וההפך: ללא מסורת חז"ל היה לנו חוסר בידיעת התורה.

לפעמים ישנה נטייה מסוכנת ללמוד את דברי חז"ל כסיפורים בעלמא, או כרעיונות "סתם". הרב מדגיש באופן חד וחלק שיש לגשת אל דבריהם בחרדת קודש:

דומה, כי אסור פשוט לנגוע בלשון-הפז של דברי חכמים אלה שאור גדול בוקע מהם לכל אשר

44 שם, עמ' 35.

45 שם, עמ' 51. כן כותב הרב בפירוש בספרו מצוה ולב א, עמ' 17: "ועל כן מוסרים לנו חז"ל לא דברי עיון גרידא, על האפשר והצריך, אלא על מעשה שהיה – על פרטיו הקטנים והגדולים".

46 בראשית מו, כה.

47 מן הבאר, עמ' 54.

חושבים בריאים לו ולבו צמא לדבר ה'. אך תורה הם דבריהם הגבוהים והקדושים, וחובה לעיין בהם כדי ללמוד מהם ולהתבשם לאורם. לכן נתקרב קצת אל אור דבריהם, ונתייצב סביבת בחרדת קודש.⁴⁸

באותו עניין של היחס לחז"ל הרב אומר לאחר ציטוט מהזוהר:

עד כאן פנינה נפלאה מסתרי תורה. רזים וסודות שנתגלו לראשונים-כמלאכים. ובהעתקם והבאתם הנה אין כל כוונה חלילה לנסות לתת להם איזה ביאור, אך גם מבלי להבינם הננו מתבשמים מן הזוהר הבוקע מהם גם לשכמותינו. ואף התבשמות גרידא יש בה כדי להשיב נפש.⁴⁹

אמנם הרב מתייחס לדברי חכמים בזוהר, אך יש כאן ביטוי כללי ביחס ללימוד דבריהם. איננו יכולים לגשת ללימוד דבריהם כלימוד בעלמא, אלא עלינו לגשת אליהם בענוה, בחרדת קודש ובניסיון להצליח לפחות להתבשם במשהו מדבריהם.

ביטוי יפה הרב כותב ביחס לאור המיוחד שיש בדברי חז"ל בדיונו ביחס לשבט לוי, בפרשת במדבר:

דברי חז"ל מאירים כספירים עמקי-נפש ומרומי-השקפה.⁵⁰

כלומר, בעזרת דברי חכמים ניתן מצד אחד לחדור לעמקי הנפש, למקומות הפנימיים ביותר של האדם, ומצד שני יש בדבריהם מסרים מרוממים ועליונים ביחס להשקפת התורה הקדושה. לסיום פרק זה נביא את התייחסות הרב לעמל המיוחד שהאדם זקוק לו כדי לקנות קניין של תורה. לימוד זה הרב לומד מרבי עקיבא, ומרחיב אותו גם כהדרכה כדי ללמוד את דברי חז"ל באופן נכון. הקשר הדברים הוא דברי חז"ל על הפסוק הפותח את פרשת בחקתי: "אם בחקתי תלכו, ואת מצותי תשמרו, ועשיתם אותם",⁵¹ ובמדרש: "מלמד שהמקום מתאוה שיהיו ישראל עמלים בתורה..."⁵² הרב כותב:

אין הצלחה בתורה בלי עמל ויגיעה של עיון והעמקה בה, ואין האדם זוכה למידה נאה של עמל ויגיעה בעיון והעמקה בתורה אלא מתוך אהבה גדולה לתורה ולתלמודה. מתוך אהבה גדולה לאמיתתה של תורה. ועדיין יש להתעמק יותר...⁵³

הובאו פה דברי חכמים בלשונם בשבח עמלו של רבי עקיבא בתורה. כיצד התחיל לומד תורה, ואיך עלה וגדל בתורה. אילו מעצורים עמדו כנגדו, ומה קשיים נערמו בדרכו. כמה אורך רוח ואיזה עמל רב – ואיזה אמונה גדולה בהצלחה שתבוא מכל-מקום. וכל זה בא לו בזכות צמאוונו

48 שם, עמ' 69.

49 שם, עמ' 87.

50 שם, עמ' 132. הרב משתמש בביטוי דומה בספרו מצוה ולב א, עמ' 26: "הבה נקשיב רב-קשב לדברי חכמים המאירים כספירים".

51 ויקרא כו, ג.

52 תורת כהנים, ויקרא שם.

53 מן הבאר, עמ' 126.

הנשגב לתורה. אין בכוח מי לדלות עומקם של דברים, ועושרם ויופיים. אך ללמוד אנו צריכים מדברים אלה בשביל עצמינו: עד היכן נתחייבנו בעמל ויגיעה למען קניין תורה.⁵⁴

הדרכה לעמל שיש לעמול על הבנת דברי חז"ל, כפי שכבר התבאר, מתגלה בדברים ברורים ביותר שמשכמים את המוסר המרכזי בשיטת הרב ביחס לחז"ל:

גבוהים מאוד דברי חכמים, ודרי גיא ככל שיגביהו מבטם לא יוכלו בשום פנים להבחין בשיאים אלה. אך תוך מאמץ רב להיות מתאבקים בעפר רגליהם נזכה אולי גם אנו לנצנוץ זוהר מקרני ההוד של תורתם. אילמלא אמרו זאת חז"ל אי-אפשר היה לאומרם, אבל אם אמרו זאת חכמים חייבים אנו ללמוד את שאמרו. ולהתרשם ולהתבשם מניחוח דבריהם.⁵⁵

ניתן לסכם את שיטת הרב ביחס ללימוד דברי חז"ל שחז"ל הם מעבירי המסורת מסיני, ויש להם לב עמוק ושכל ישר לראות דברים שאנו איננו מסוגלים לראות. דרך פירושיהם הם מבארים לנו את החסר ובאים ללמד אותנו את דרך ה' בעולם ואת ייעודינו, לאור גדולי ישראל, ולא מתוך מגמה ביקורתית לשפוט אותם. מי שיעמול בתורתו יזכה לראות אור גדול בתורה ובחכמיה.

דרכי השפעה

כאישיות חינוכית וכמנהיג ציבור עסק הרב רבות בדבריו על חובת השליחות למען גילוי כבוד ה' בעולם. כפי שצוין בראשית המאמר, הרב חי בדור שלפני ואחרי קום המדינה. הרב פעל רבות לקרב את המוני בית ישראל, ובפרט את בני הנוער, לאביהם שבשמים. תלמידים מספר מהמחוזות הראשונים של ישיבת כרם ביבנה מעידים כיצד היה הרב נושא דרשה בישיבה בנושאים שונים וכיצד היו התלמידים ניגשים אליו אחר כך להוסיף וללכך את הנושאים שנלמדו, ואף לברר עניינים נוספים. בנוסף היו תלמידים שנסעו אליו לרחובות לשמוע שיעורים בנושאים חינוכיים והשקפתיים.

בכתבי הרב פזורות הערות והארות שונות סביב עניין זה. מתוך עיון ולימוד נוצר הרושם שהדברים שנאמרו ונכתבו למעשה היו רשומים על לוח לבו של הרב, וכל מה שאמר ולימד למעשה קיים בעצמו.

הנחה זו מקבלת חיזוק מדברים שאמר הרה"ג רבי בצלאל ז'ולטי בהספד שנשא ביום השבעה לפטירת הרב בר-שאול.⁵⁶ להלן קטעים מספר מתוכו המבטאים מגמה זו:

וכשאנו מעמידים לנגד עינינו את דמותו של ר' אלימלך ז"ל, הרי כל חייו היו חיים של קדוש השם, כדברי הרמב"ם הנ"ל: "דבורו בנחת עם הבריות ודעתו מעורבת עמהם, ומקבלם בסבר פנים יפות, עד שימצאו הכל מקלסין אותו ואוהבים אותו ומתאווים למעשיו, הרי זה קידש את השם, ועליו אומר הכתוב: 'ויאמר לי עבדי אתה, ישראל אשר בך אתפאר' ".
ר' אלימלך נשא את כתר התורה של רחובות, ובאותו הכתר היה משובץ היהלום של כתר שם

54 שם, עמ' 129.

55 שם, עמ' 83.

56 מופיע בהקדמה לספר "ריח מים" שיצא לאור לאחר פטירת הרב.

טוב...

גדולתו של אדם ניכרת לא במעשיו הגדולים, כי אם רק במעשיו הקטנים היומיומיים... גדולתו של ר' אלימלך ז"ל ניכרת הייתה לא רק במעשיו הגדולים; נראית הייתה בכל צעד ושעל שלו במעשיו היומיומיים. בולטת הייתה מידת ענוותנותו ופשטותו כבר בימי בחרותו כשהיה נוהג להתרועע עם בחורים צעירים מכפי גילו כדי להדריכם ולעודדם בתורה ויראת שמים, ולא היה ניכר בו כלל שהוא משכמו ומעלה גדול מהם, אלא כאחד מהם... תמיד שקל את הקטן ממנו עמו... גם לאחר שנתמנה לרבה של רחובות ונשא בגאון ובכבוד את כתר התורה... לא הרגיש בעצמו כל התנשאות... לא החזיק טובה לעצמו... יסוד זה ידע רבי אלימלך ז"ל "כי לכך נוצרת". הוא הרגיש כי רק מילא חובתו בעולמו, לקדש שם שמים ברבים ולומר תמיד שבחו של מקום.

לאחר פירוט נוסף על אישיותו ופועלו המיוחדים נאמר בסוף ההקדמה לספר "ריח מים":

"זה ספר תולדות האדם". הספר שלפנינו הנו "ספר תולדות האדם" המחבר זצ"ל. אין הוא כשאר ספרים בהם הסופר והסופר שני דברים נפרדים הם, אלא הוא הוא האדם. הספר ומחברו חד הם. הרגשות הנפלאים, והרעיונות הגדולים הגנוזים בספר זה, זרמו מתוך תוכה של נפשו – לקולמוסו. על ידם נדע ונכיר אנו את הרב המחבר זצ"ל.

לאור דברים אלו מתחדדת ההבנה שאישיותו ותורתו של הרב אחת הן, וממילא ניתן להקיש בין דברים שכתב לבין אישיותו.

הניתוח להלן מבוסס על דברים שכתב הרב מרדכי קוקים ביום השנה לפטירת הרב.⁵⁷ הרב קוקים מתייחס לשתי שיטות השפעה קיימות. שיטה אחת – פנימית, של בניין האישיות, ושיטה אחרת – חיצונית, כיצד פועלים באופן יזום על הסביבה.

הרב התייחס לשתי השיטות, ונראה שהגשים אותן באישיותו ובפועלו: מצד אחד בניית אישיות מלאה בתורה, מצוות ומידות, ומצד אחר פעולה מעשית לשם הפצת התורה בדרכים מגוונות, בכל אתר ואתר, ובפרט אצל הנוער.

בצד הראשון, בניית האישיות, ניתן להצביע על נושאים מספר: א – ידיעה עמוקה בתורה; ב – אהבת הבורא; ג – יראת ה'; ד – דבקות בהליכות נאות; ה – כושר ביטוי.

בצד השני ניתן להצביע על נושאים מספר הקשורים לדרכי השפעה: א – "חנוך לנער על פי דרכו"; ב – פנים שוחקות; ג – חידוש והתחדשות; ד – תפקיד נישא; ה – יופייה של תורה ומצוותיה.

להלן יפורטו בקיצור המרכיבים השונים, תוך התבססות על דברי הרב.

מהצד הראשון, בניין אישיותו הפרטית של האדם:

א. ידיעה עמוקה בתורה

על תלמיד חכם להיות בעל ידע עמוק והיקף רחב בתורה:

57 הרב קוקים, "דרכי השפעה במשנתו של הרב בר-שאול זצ"ל" (לעיל, הערה 10), עמ' 34-38.

שיהיה תלמיד חכם בעל היקף ועומק נדירים ומסתכל בעל עין נשרים. שתהיינה נהירות לו גם שבילי אורייתא וגם שבילי הנפש.⁵⁸

ב. אהבת הבורא

אהבת הבורא כבסיס לכך שבני אדם יאהבו אותו, והוא יאהב כל אחד באשר הוא:

מי שהוא עצמו הגיע לאהבת ה', לא יוכל שלא למושך גם אחרים לאהבת ה'. בהגיע האדם לאהבת ה', עליו חלה חובה להיות דמות של אוהב ה'. עליו ליצג דמות כזאת על מלוא עטרת תפארתה. דמות מאירה באהבה, קורנת אהבה, מושכת לאהבה, "עד שיימצאו הכל מקלסין אותו ואוהבים אותו ומתאווים למעשיו, הרי זה קידש את השם",⁵⁹ משום שאהבתו את ה' משתקפת בכל מעשיו וניבטת בכל מחדליו, עד כדי היותם קוסמים להרבה אחרים.⁶⁰

ג. יראת ה'

יש ביד הירא את ה' יכולת מיוחדת של השפעה והנהגה. הרב חנן פורת ז"ל סיפר שפעם בהיותו בישיבה, ישיבת "מרכז הרב", שוחחו ביניהם תלמידים אחדים בעת חזרת הש"ץ. הרב צבי יהודה הכהן קוק זצ"ל הביט בהם במבט של תוכחה; הם פסקו מלדבר לרגעים אחדים, אך מיד שבו לסורם, והרב שוב הביט בהם ושוב שתקו רק לזמן מה, והדיבורים חזרו חלילה. בסוף התפילה, שלא כמנהגו, לא נשאר הרב צבי יהודה בבית המדרש אלא הלך לספרייה. התלמידים תמהו על כך, וכשמצאוהו, גילוהו בוכה בכי סוער. לאחר זמן מה ניגשו לרב ושאלוהו: "מה קרה"? ענה להם הרב: "אני בוכה על כך שאין לי יראת שמים! הרי הוכחתי אתכם על דיבור בתפילה, ולא שמעתם אליי, אם כן מסתבר שאין בי יראת שמים, שהרי חכמים אומרים שמי שיש בו יראת שמים – דבריו נשמעים".⁶¹

סיפור זה ממחיש את תוכן דברי הרב בר-שואל בעניין חשיבות יראת השמים אצל המשפיע. הרב מתבסס על דברי חז"ל: "אברהם שירא אותי לא המלכתיו בעולם? שנאמר: 'אל עמק שוה הוא עמק המלך' " [דברים רבה ב]. על דברים אליו כתב הרב:

מי שהוא ירא ה', מי שמכיר במלכות שמים, ניתן לו העולם כממלכה אדירה בעלת תוכן פנימי ומגמה עליונה. גדולה היראה שמגדלת את הירא. משחררתו מן הצימצום, פותחת לפניו אופקי אדם ופתחי עולם. ונותנת בידו שרביט השפעה והנהגה.⁶²

ד. דבקות בהליכות נאות

הכוונה היא ליכולת לדבוק בחניך באופן נאה ומכבד. שלמה המלך כתב במשלי:⁶³ "כמים הפנים

58 מערכי לב, עמ' 105.

59 משנה תורה לרמב"ם, יסודי התורה, פ"ה ה"א.

60 שבילין, אייר תשכ"ג (מצוטט במאמרו של הרב קוקים, לעיל, הערה 10).

61 עדות בעל פה לכותב המאמר.

62 מן הבאר, עמ' 181.

63 כו, יט.

לפנים כן לב האדם לאדם", ורש"י מסביר בפירושו לגמרא במסכת יבמות: "4...כמים הללו שאדם צופה בהן ורואה בהם פנים כפניו. אם הוא שוחק – הן שוחקות, ואם הוא עוקם – הם עקומות, כן לב האדם לאדם האחר. אם הוא אוהב את זה, גם הוא אוהבו, ואם הוא שונא את זה, גם הוא שונאו..." הדרך לדבוק בחניך היא רק מתוך אהבה כנה אליו, בבחינת לב אוהב את האהוב. משפיע בעל מידות נאות יענה על דרישה זו. כך הרב כותב:

לבו האבהי של המחנך ידובב את לב החניך כמים הפנים לפנים.⁶⁴

בעניין הסוגיה המורכבת של תוכחה, הרב מרחיב בה דווקא לאור דמותו המיוחדת של משה רבנו, השקול כנגד ישראל ומוסר את נפשו עבורם, אך אינו נמנע מלהוכיח אותם:

התוכחה היא גילוי מידה גדולה של אהבה אשר בכוחה למוגג כל חטא שלא נקרא סופית עד כדי קיפאון. לא הדברים מעצמם נותנים את ההשפעה של התוכחה, אלא לב המוכיח שבתוך הדברים. המגע של נשמה בנשמה. ולכן משה הוא המוכיח האמיתי. הוא הדבק בנשמתו של כל אדם מישראל ובנפש האומה כולה.⁶⁵

ה. כושר ביטוי

לא די באישיות המשפיע או בידעותיו, גם הצד הטכני של יכולת הביטוי משמעותי ביותר. ניתן להצביע על שני תחומים משמעותיים: 1 – הלשון והכתיבה; 2 – הצורה החיצונית. סגנון הדיבור או הכתיבה חייב להיות עשיר, מגוון ומושך את לב השומע או הקורא, ובנוסף גם איכות ההדפסה משמעותית ביותר. בעניין השני התבטא הגאון רבי עקיבא איגר כשאמר לבנו שחשוב שגם איכות הדפוס תהיה גבוהה, "כי לדעתי, הנפש מתפעלת והדעת מתרווחת והכוונה מתעוררת, מתוך לימוד בספר נאה ומהודר".⁶⁷

בעניין הראשון הרב כותב:

בלי לשון מתאימה אף איש דברים אין הדיבור בפיו. גם אם אינו כבד פה יכבד עליו הדיבור. הלשון צריכה להלביש את נפש המדבר, ולתת לה חופש להתבטאות מלאה. הלשון צריכה להיות בעלת שקיפות בהירה וצלילות גבוהה כדי להכיל דברים גדולים... הלשון צריכה להיות עשירה כדי שהיא תוכל להמציא את כל מטבעות הלשון על כל גוני גוניהם בשעת השראת הדיבור.⁶⁸

הרב קוקים מסכם:

אהבה רבה ויראה כנה, מידות נאות והליכות ישרות, שפה ברורה ולשון רכה – פולסים דרך ובוקעים נתיבה, חוצבים מסילה וחופרים מחילה ללב האדם ולמוחו להכניסו ולהכלילו בצל

64 דף קיז ע"א.

65 מערכי לב, עמ' 104.

66 מן הבאר, עמ' 173.

67 הרב קוקים, "דרכי השפעה במשנתו של הרב בר-שאוול וצ"ל" (לעיל, הערה 10), עמ' 36.

68 מן הבאר, עמ' 171.

האמונה ובבית ה'.⁶⁹

יש לציין שהרב בר-שאול בנה את דבריו על פי דרכה של תורה והדרכת חז"ל, וכן של רבותינו הראשונים והאחרונים, כמו שכתב: "ברור כי דרכה של תורה היא דרך ההרחבה – ורק בה סוד ההצלחה הגדולה".⁷⁰ בנוסף, הרב אינו רואה דרך אחת ובלעדית כדרך הנמונה:

הרבה דרכים להשפעה, והרבה אמצעים להגברתה. לא תמיד ההצלחה באה בדרך אחת, וכמעט אף פעם אין לקבוע מראש מהי הדרך או מה הם הדרכים להשפעת המקווה. כל המרבה בדרכי השפעה הריהו משביח את השפעתו.⁷¹

באשר לדרכי ההשפעה לפי הנלמד מדברי הרב:

א. "חנוך לנער על פי דרכו"

על המחנך להשכיל לפנות לכל חניך לפי הראוי לו. זו מלאכה מורכבת וקשה, אך זה המתכון. כדרכו של הרב, הוא מתבסס על דברי חז"ל:

כך עשה אברהם אבינו בדורו: "היה מודיע לכל אחד ואחד כפי דעתו", כדי שיחזירנהו לדרך האמת, וכן שרה אמנו "הייתה קוראת הנשים אחת אחת".

ובהמשך, תוך התייחסות לחובת האב לספר בליל הסדר את סיפור יציאת מצרים: "הכל לפי דעתו של בן", הרב אומר:

בן קטן או טיפש, זקוק להמחשה חיה לשם תפיסת התוכן שמשמיעים באזניו. במילים בלבד אינו שומע מה שביכולתו לשמוע. ברם בן גדול וחכם צריך לספר בפירוט על נסי יציאת מצרים, כי מסוגל הוא... להבין דבר מתוך דבר...⁷²

וכהדרכה למורה המתמודד עם סגנונות שונים של חניכים, הרב אומר:

כיצד לגדל ולחנך טיפוסים שונים של ילדים בבית אחד? מובן ומקובל: על פי דרכו של כל נער ונער. על פי נטיותיו המיוחדות. צריך לרדת אל סוף דעתו ואל השיתין שבלבו, לעקוב לתהפוכותיו ולקדם פני סעודותיו, פה לעצור ושם לפתוח, ולנצל כל שעת כושר ולעקוף כל שעת נפילה, ולעודד אורות מאופל, לדחות אופל מאורות ולפורר את הנוקשה ולגבש את התחוח, לסלק הריסות שבלב ולבנות מחדש בנייני השקפה ומידות ומעשים.⁷³

וכהדרכה מעשית שנכונה תמיד, הרב אומר:

החינוך הטוב יכול רק מתוך מזיגה נאה של שתי הדרכים גם יחד. היינו: מסגרת רחבה ככל

69 לעיל, הערה 10, עמ' 36.

70 מערכי לב, עמ' 115.

71 שם, עמ' 99.

72 מן הבאר, עמ' 232.

73 שם, עמ' 33.

האפשר, עם פקוח אבהי מותאם לכל יחיד הנמצא בתוכה.⁷⁴

ב. פנים שוחקות ומאירות

בימינו נושא זה נראה די מובן מאליו: החיוך הוא מרכיב בסיסי בכל מערכת יחסים בין בני אדם. "הליצן הרפואי" פועל להכניס שמחה ללב החולה ומשפחתו, מה שנותן כוח להתמודד עם המצב הקשה, ופעמים רבות אף להיחלץ ממנו. הז"ל כבר אמרו: "אם ראית תלמיד שלימודו קשה עליו כברזל, בשביל רבו שאינו מסביר לו פנים".⁷⁵ בעניין זה הרב אומר דברים ברורים:

פנים מסבירות ושוחקות, מקריני אהבה ומסירות, עשויים גם לפתוח לב סגור בשבעה מנעולים, וחיוך מוסרי הניתן באווירה אצילית כזאת עשוי להביא לעולם טיפוס מושלם של תפארת האדם. רק משפיעה שבא לכלל פנים שוחקות, מובטח לו כי לבו של מושפע יהיה לתורתו היכל תפארה. בפנים שוחקות נלמדת האגדה, מפני שהיא באה להטעים את דברי התורה ללב, ואין הלב נפתח לרווחה אלא לפני פנים שוחקות.⁷⁶

ג. חידוש והתחדשות

האדם אוהב ומתפעל מחידושים. חזרה על רעיונות נדושים יוצרת חוסר עניין וניתוק. גם בלימוד התורה, כל הבנה חדשה או יצירת חידוש יש בהם בחינה של "לידה מחדש". חכמים קבעו את ברכת "שהחיינו" על פרי חדש; בחודש ניסן הרואה אילנות פורחים מברך את "ברכת האילנות", ועוד. גם בענייניו של האדם, יש לצלול לעומק התורה ולמצוא בהם דברים מיוחדים, ואולי לדעת לחיות מחדש את הדברים הנלמדים עצמם.

הרב כותב:

אדם בישראל צריך להתבונן ולהבין כי תורת ה' היא תמיד חדשה. וככול שהאדם הוגה בה יותר, הריהי מגלה לפניו את חידושיה שבראשית, והוא מחדש ומתחדש מתוכם. וצמאוננו הולך וגובר וכו', והוא תמיד רואה את עצמו עומד למרגלות הר סיני, ומקבל תורה מן השמים. התורה החדשה והעולם החדש, והאדם החדש, והחיים החדשים.⁷⁷

ד. תפקיד נישא

פעמים רבות עומד מול המשפיע אדם חלש אופי, בעל נטיות להרע וכדומה. ניתן לזלזל בו או להפגין כלפיו חוסר אמון. הרב רואה כאן את תפקיד המשפיע כזה שנותן בו כוחות מיוחדים ואמון רב, ולמעשה מרומם אותו. עניין זה מובא ביחס לאהבת יצחק לעשו, דבר שנראה כביכול לא נכון. הרב מסביר:

רצה להעתיך על עשיו מתנת אלוקים של טל השמים ומשמני הארץ שתשרה ביגיע כפיו,

74 מערכי לב, עמ' 104.

75 גמרא תענית דף ח ע"א.

76 מערכי לב, עמ' 108-109.

77 מערכי לב, עמ' 112.

בהיותו שותף של יצירה ותיקון למעשי בראשית אשר הקב"ה מחדשם בכל יום תמיד. רצה להועיד לו ולהטיל עליו אחריות לבית אבות, שהוא כבוד לעומד במבחן רצינותה.⁷⁸ עיקרון זה של הטלת אחריות נמצא אצל "הסבא", רבי נתן צבי פינקל זצ"ל, אשר הרב רואה בו "גאון במוסר וגאון בחינוך":

במקום להצביע לפני האדם על פחיתות ערכו, יגלו לו את הצד השני של המטבע, את הצד הרוחני שבישותו, שהוא יציר עליון, עצם הכרה זו לכשתשתרש בקרבו תציג לו גם מטרה עליונה בחיים.⁷⁹

ה. יופייה של תורה ומצוותיה

אין לקיים את התורה רק "כמצוות אנשים מלומדה". יתר על כן, חובה להקרין לסביבה את היופי המיוחד שקיים בתורה ובמצוות. דרך זו היא דרך של קידוש ה', ובה שמו מתקדש לעין כול.

חובתנו בכל זמן ועידן לגלות בחיינו כל יופייה של תורה ומצוותיה. בזאת נצליח רק אם נחדיר בכלולנו החל מגיל נעורים ועד גיל זקנה ושיבה, את האידיאל הגדול של יהודי אמת: להיות אוהב את ה' ומאהיבו.⁸⁰

ויהיה נא הציבור הזה של נאמני התורה למופת ולדוגמא בכל אורחות חייו הציבוריים והפרטיים. למען יוכל להוכיח בעצם חייו כי רק אור התורה הוא אור החיים. אורם של חיי ישראל. ואז ימשוך בקסמו כל לב צמא לאמת הנצחית.⁸¹

התייחסויות קצרות של הרב למגוון נושאים

בשולי המאמר ראוי להזכיר בקיצור מגוון נושאים מתוך כתבי הרב כדי להרחיב את היריעה ולהראות את העושר הגדול שכלול במשנתו.

א. טהרת המשפחה

במענה לשאלה בעניין משמעות הטבילה לבת ישראל שהופנתה אליו על ידי זוג צעיר המעוניין לחבב מצווה זו הרב פורש תשובה מקיפה על משמעות המים באופן כללי, הן בפשט והן בדרש, תוך שילוב ציטוטים מפסוקים ומדברי חז"ל ועיון בהם.⁸² בהמשך הוא מתייחס לשני מעגלים הקיימים אצל האדם, גוף ונפש, והיחס ביניהם, ממשיך בחילוק הקיים בין מים שנאגרו באופן מלאכותי לבין מאגר מים מקורי כפי שנדרש במקווה, ובסוף דבריו מרחיב בעניין "בת ישראל וביתה".

78 מן הבאר, עמ' 33.

79 ד' כ"ץ, תנועת המוסר, ג, ירושלים תשמ"ב, עמ' 122.

80 שבילין (לעיל, הערה 60), עמ' מה.

81 שנה בשנה, תשכ"א, עמ' 144, מצוטט מתוך מאמרו של הרב קוקים, "דרכי השפעה במשנתו של הרב בר-שאול זצ"ל" (לעיל, הערה 10), עמ' 38.

82 מערכי לב, עמ' 44-56.

בין השאר הוא כותב:

מכאן שטבילת הטהרה, כהלכתה מדי חודש בחדשו, כשם שהיא שער נפלא להתחדשות, כך היא מפתח לחדווה. דוק: לא ההפסקה הזמנית כשלעצמה גרידא, אלא גם טבילת הטהרה. שכן ההתרשמות הנפשית הבאה מחמתה: ההתעשרות הפנימית מגילויי החוויה, ההתחדשות הרוחנית – יש בה משום התגלות חדשה, התגלות האדם לעצמו... והרגשה כזאת – כולה חדווה, כשם שכולה טהרה...

ועוז פנימי זה, וחדווה פנימית זאת – חיוניים הם לבניין הבית הישראלי...
 וכבר פירטו לנו חכמים כל אותן סגולות-חמדה שתורמת האישה לביתה: שמחה, ברכה, תורה וחומת שלום.⁸³

בסיום דבריו הוא מסביר איך תהליך הטבילה ממלא את הבית היהודי במלכות:

מלכות של קדושה.

מלכות של אושר פנימי.⁸⁴

הרב אינו מסתפק בתשובתו בהסבר נקודתי, אלא הוא מחפש את העומק וההיקף, ויותר מכול את הדרך אל לב השואל תוך הרמת קרנו של הבית היהודי ומקומה של האישה בו.

ב. קרבנות

במענה לשאלה שנשאל בעניין מצוות הקרבנות שהופנתה אליו על ידי אדם שגדל בזרם הרפורמי ולאחר בירורים הפך לאורתודוקסי, הרב מבאר את משמעותה של מצווה זו שהיא רחוקה מהבנתנו, בשל היותה סוג של "חוק", מצווה שאיננה שכלית, ומנסה לקרב אותה להבנתנו בתקופתנו.⁸⁵ הרב מרחיב את משמעות הנימוסים והמעשים לשם העברת מסרים שונים. הוא מתייחס לדעות שונות בראשונים ובאחרונים בסוגיה זו, ובסוף דבריו הוא מסכם:

סדרי קרבנות הם הביטויים הנפשיים העשירים ביותר לכיסופינו לקרבת אלוקים. בהם נתחמא לפני אבינו שבשמים. בהם נביע רגשי חרטה צורבים על שגגותינו ומניעיהן הפנימיים, ובהם נצהיר נכונות עמוקה להיטהר. בהם נתרפק באהבה על צור חיינו, להיות נתונים לו יתברך ולתורתו ומצוותיה – בכל הווייתנו, בגוף ובנפש, כליל. בהם נשמיע נפשנו אליו – ונשמע אותו בנו.

כיום אין בידינו רק הלכות קרבנות, והרי הם בבחינת קוראי תווים המשתאים על החכמה המשוקעת בהם. אבל כאשר נזכה לשמוע את הביצוע החי, תקשיב נפשנו את המנגינה האלוקית של השראת השכינה...⁸⁶

אנו מוצאים בדבריו התייחסות לנושא שרבים נמנעים מלעסוק בו, ודאי באופן מעשי, והרב מקרב

83 שם, עמ' 55.

84 שם, עמ' 56.

85 שם, עמ' 66–76.

86 שם, עמ' 76.

את עבודת הקרבנות לימינו ממש ואף מביע המיית לב לזכות לכך במהרה בימינו.⁸⁷

ג. צמחונות

במענה לשאלה על דבר "דעת תורה" לעניין אכילה צמחונית, הרב מברר תוך סקירה היסטורית והלכתית את היחס לאכילת בשר. עד ימי נח הייתה אכילת הבשר אסורה, ואילו לאחר המבול היא הותרה. בין השאר הרב מבאר שיש באכילת הבשר צורך להעלות את העולם למצבו קודם החטא, וכן הבנת "מותר האדם מן הבהמה" בהיותו מורכב מגוף ונשמה.⁸⁸ מסקנת דבריו מבחינה הלכתית היא:

הצמחונות, כלומר ההימנעות מאכילת בשר, אינה נגד רוח התורה. ומי שמתנהג בצמחונות בינו לבין עצמו, מחמת הרגשתו שהנהגה זו תביא לו איזה תועלת מוסרית או שתרחיק אותו מאיזה קלקלה מוסרית, אין לטעון נגדו. אין לקטר עליו.⁸⁹

אך בנקודה זו הרב מזהיר מפני הפיכת הצמחונות ל"דת" או שיטה לרבים. בדבריו אנו מוצאים אמת הלכתית – אין בעיה בצמחונות, אך במקביל אזהרה מפני השלכות שעלולות להיווצר כתוצאה מהפיכת הצמחונות לשיטה, לאידאולוגיה וחזות הכול.

ד. חיים בגלות

ביחס לחיים יהודיים בגלות, דבר שמצוי מאוד גם בימינו שבהם ישנם "ישראלים" רבים החיים בחו"ל, הרב מרחיב על מקומה של ארץ ישראל לעם ישראל וחובת המגורים בה.⁹⁰ אין הדבר מטשטש במאומה את הכרת הטובה הקיימת לאותן מדינות שנתנו ליהודים זכויות שוות, משפט וצדק. בסיכום דבריו שם הוא כותב:

ודאי יש להתייחס באהדה לאומה ההיא שהראתה יחס אוהד לבני ישראל שבאו אליה לשכון בארצה. יש להכיר טובה לאומה ידידותית בכל חוס הלב היהודי. בכל להט אהבתנו לאמת ולצדק. אבל אין לאבד את העשתונות. אין לצאת מן הכלים. אין היתר לשכוח את עצמינו, את עצמיותנו היהודית, את הווייתנו הלאומית ואת ארצנו הקדושה המיוחדת לנו ומקודשת לנו מימות עולם.⁹¹

הרב מוסיף ומחזק את איסור ההשלמה עם מציאות של גלות, וחותרם בפיוט של רבי יהודה הלוי על הגלות ותפילתו שישובו לארץ מחדש.

ה. חינוך הבת במקורות

במאמר זה הרב מפרט את יחס התורה לחינוך הבת ממקורות התורה, חז"ל, ראשונים ואחרונים.⁹²

87 מעניין לציין שהדברים נכתבו טרם חזרת השלטון בהר בית קודשנו לידי עם ישראל.

88 שם, עמ' 173-178.

89 שם, עמ' 175.

90 שם, עמ' 193-200.

91 שם, עמ' 199-200.

92 מצווה ולב, חלק ב, עמ' 139-159.

יש כאן הרחבה בעניינים שונים: לימוד תורה באופן כללי, לימוד תורה עיוני, לימוד הלכות, מדרשים על נשים בדרשות חכמים, חינוך למצוות ודרך ארץ ותפקידה של האם בישראל. נתייחס כאן רק לנושא לימוד התורה לבנות. בראשית דבריו הרב מביא את הלימוד מהתורה: "ולמדתם אותם את בניכם לדבר בם"⁹³ ודרשת חז"ל: "בניכם – למעט בנותיכם"⁹⁴. להסברת הבדל זה הרב מתבסס על דברי המהר"ל מפראג שטבע הבת קרוב לעשיית רצון ה', ובניגוד לבן הזקוק לעמל התורה כדי לצרף את נפשו הבת מגיעה בקלות למעלה זו של קרבת ה'. בהמשך דבריו הוא מצטט מכתב של החפץ חיים לכבוד ייסוד בתי ספר לחינוך תורני לבנות שבו החפץ חיים משבח את המעשה שיש בו משום שמירת בנות ישראל מסכנת הכפירה וכדומה, ובסיום המכתב נאמר:

וכל מי שנגעה יראת ה' בלבבו המצווה ליתן את בתו ללמוד בבי"ס זה, וכל החששות והפקוקים מאיסור ללמד את בתו תורה, אין שום בית מיחוש לזה בימינו אלה, ואין כאן המקום לבאר באריכות.⁹⁵

בהמשך הרב בר-שאוול מחייב את לימוד ההלכות הנוגעות לבנות, דבר שמהווה בסיס לחובת "ברכות התורה" החלה עליהן. הרב ערני למקום הבת ביהדות ומניח יסודות הלכתיים ומחשבתיים סביב בנות ישראל, מתוך הערכה גדולה לאישיותן ולתפקידן. לסיכום הפרק:

בפרק זה הוצגו דוגמאות קצרות מכתבי הרב, בבחינת "טעמו וראו כי טוב"⁹⁶, שבהן הרב עוסק במגוון רחב של נושאים עם דגש על תחום המחשבה, אך יחד עם נגיעה בעולם ההלכה וניסיון אמותי לתת מענה שלם לשואל או ללומד את דבריו.

סיכום

המאמר בא לבחון את אישיותו המיוחדת של הרב בר-שאוול. נסקרו הרקע של חיי הרב, תקופתו ואישיותו הכוללת. הרב שימש כאבן שואבת לנוער בתקופתו, בפרט לנוער שחיפש כיוון, כפי שעולה ממכתבים רבים שהרב נשאל בהם בנושאים מגוונים, וכפי שהודגם במאמר. אישיותו כוללת גדלות בפסיקה המשלבת היצמדות להלכה, היכרות עם "השטח" והדרכה חינוכית שנועדה לקרב את הנוער ואת השואל לחיי תורה ומצוות שלמים. המאמר נפתח בהנחה שאין לראות את הרב דרך תשובה בודדת, אלא יש לבחון אותו מתוך הסתכלות כוללת ורחבה. נסקרו תולדות חייו, ודרכם נבחנה אישיותו המיוחדת. בהמשך נותחו מכתבים אחדים בנושא "צניעות" והוכח כיצד אישיותו ותכונותיו המיוחדות מתגלות בהם. ניתוח המכתבים מלמד על יחסו ועל נאמנותו של הרב להלכה, ויחד עם זאת על היותו מקושר למציאות בשטח ועל השתדלותו לתת עצות מעשיות והכוונה הלכתית נכונה.

93 דברים יא, יט.

94 גמרא קדושין דף ל ע"א.

95 המכתב פורסם בכ"ג שבט תרצ"ג, ופורסם שוב בגיליון "בית יעקב", אלול תשכ"ג, ירושלים (מובא בספר מצוה ולב, חלק ב, עמ' 143).

96 תהלים לד, ט.

לאחר מכן נבחנו נקודות לאור משנתו של הרב ביחס לדברי חז"ל, תוך התייחסות לדוגמאות שונות.

בהמשך נלמדו הדרכים שבהן ניתן להשפיע על הציבור לפי דרכו המיוחדת של הרב, ולאור היותו דוגמה אישית לכך.

לסיום הובאו דוגמאות אחדות לאופן שבו התייחס הרב למגוון רחב של נושאים לפי גישתו שנסקרה במאמר.

נמצאנו למדים שהרב היה פוסק חשוב, אך בד בבד גם מנהיג ומחנך.

לאור הדברים נראה שדרך זו צריכה להיות נר לרגליו של כל רב, פוסק ומנהיג בעם ישראל. אתגר גדול עומד לפני מחנכי הדור כיצד לחנך לדרך זו; קצרה היריעה מלהיכנס לנושא זה במסגרת המחקר הנוכחי, אך ברור שעל המחנך לחנך את עצמו תחילה לשלמות של חיי תורה כוללים.

ספרי הרב אלימלך בר-שאול שצוטטו במאמר זה

מן הבאר, הישיבה הגבוהה אור עציון, מרכז שפירא תשנ"ב.

מערכי לב, הישיבה הגבוהה אור עציון, מרכז שפירא תשנ"ב.

מצוה ולב א-ב, הישיבה הגבוהה אור עציון, מרכז שפירא תשנ"ב.

ריח מים, הישיבה הגבוהה אור עציון, מרכז שפירא תשנ"ב.